

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica VI (2014)

Mariola Tracz

Źródła innowacji pedagogicznych w nauczaniu i uczeniu się geografii – wybrane zagadnienia

Nie ma innowacji bez kreatywności!

(M. A. West, 2000)

Streszczenie

Termin innowacja pojawia się często w różnych kontekstach. W ostatnich latach obserwujemy wzrost liczby publikacji o innowacjach pedagogicznych w dydaktyce geografii. Zainteresowanie tą tematyką wynika z wielu czynników. Do istotnych należą zachodzące zmiany społeczno-gospodarcze i kulturowe, rozwój geografii oraz poszukiwanie nowych koncepcji kształcenia. Celem podjętego studium było rozpoznanie źródeł innowacji pedagogicznych oraz ich wpływu na treści programowe i ich egzemplifikacje w podręcznikach szkolnych do geografii. Dokonano analizy i oceny programów nauczania geografii i wybranych podręczników. We wprowadzeniu przedstawiono rozumienie pojęcia innowacji w pedagogice, a następnie dokonano analizy wybranych źródeł innowacji w nauczaniu geografii. W drugiej części przedstawiono wyniki analizy i oceny wpływu wyróżnionych źródeł innowacji na zmiany programów nauczania geografii i podręczników szkolnych.

Słowa kluczowe: innowacje pedagogiczne; geografia; podręczniki szkolne do geografii; program nauczania

Sources of pedagogical innovations in geographical education – selected issues

Abstract

The term innovation appears frequently in various contexts. In recent years we have experienced an increase in publications on pedagogical innovations in geography education. This increase in interest in this topic stems from many factors. The significant changes include economic, social and cultural and the search for new concept of education. The aim of his study was to identify sources of pedagogical innovations and their impact on geography curriculum. The first part shows the understanding of the term innovation in pedagogy. Then, an analysis of sources of innovation in teaching geography was conducted. The second part shows the results of the analysis and evaluation of the impact of analyzed sources of innovation on geography curriculum and textbooks.

Key words: pedagogical innovations; geography; geography textbooks; geography curriculum

Wprowadzenie

Współcześnie słowo innowacja pojawia się dość często w różnych kontekstach. Termin innowacja wywodzi się z łacińskiego *innovatio* – odnowienie i pochodzi od słowa *innovare* – odnawiać. W encyklopediach i słownikach pojęcie to wyjaśniane jest jako wprowadzenie czegoś nowego, rzecz nowo wprowadzona, nowość, reforma. Natomiast J. Pietrasiński (1970) innowacją nazywa zmiany celowo wprowadzone przez człowieka lub zaprojektowane przez układ cybernetyczny, które polegają na zastąpieniu dotychczasowych stosowanych rzeczy innymi, ocenianymi dodatnio w świetle określonych kryteriów. Innowacja jest zatem zmianą, która dokonuje się w wybranym zakresie, lecz nie każdą zmianę można utożsamiać z innowacją.

W dydaktyce ogólnej pojęcie innowacji pedagogicznych odnosi się do zmiany struktury systemu szkolnego (dydaktyczne, wychowawcze) jako całości lub wybranych jego składników. Chodzi o zmiany ulepszające system, w tym głównie treści programowe, pracę nauczyciela, pracę uczniów, bądź warunki materialno-społeczne edukacji (Okoń, 2007: 147). Natomiast S. Palka (1988) wprowadził do literatury termin innowacje dydaktyczne, który definiuje jako intencjonalne wprowadzanie przez nauczycieli zmian do organizowanego przez nich procesu kształcenia w celu jego ulepszenia. Z kolei E. Smak (1989) innowację pedagogiczną określa jako twórcze rozwiązywanie praktyczno-pedagogiczne, polegające na świadomym wprowadzeniu do zastanego wycinka rzeczywistości pedagogicznej novum, które warunkuje uzyskanie lepszych wyników w relacji do dotychczasowych sposobów, form i środków. Przykładem tak pojmowanej innowacji pedagogicznej jest zamieszczone w rozporządzeniu MEN o wdrażaniu innowacji pedagogicznej jej wyjaśnienie. Termin ten zdefiniowano następująco: nowatorskie rozwiązanie programowe, organizacyjne lub metodyczne, wprowadzone świadomie do systemu szkolnego, mające na celu poprawę jakości pracy szkoły (Dz.U. 2011 r. Nr 176, poz. 1051).

W świetle przytoczonych definicji pojęcie innowacji pedagogicznych rozumieć należy jako zmianę, którą cechuje:

- celowość – jasno określone efekty, jakie można dzięki niej uzyskać;
- planowość – zawiera przemyślany harmonogram działań i czynności;
- zorganizowanie – przewiduje potrzebne zasoby, ludzi i środki;
- kontrola – ma określony sposób ewaluacji.

Innowacje pedagogiczne „rodzą się” zwykle jako inicjatywy nauczyciela (lub zespołu nauczycieli) oraz grup eksperckich zamierzających rozwiązać zaistniały problem w procesie nauczania i uczenia się. Jeśli stosowane dotychczas rozwiązania nie wystarczają do realizacji zadań lub zawodzą, szukamy rozwiązań alternatywnych. Te zaś, jako jeszcze nie sprawdzone, niosą ryzyko niepowodzenia, lecz również stwarzają szanse na sukces. Inspiracje do podejmowania innowacji w edukacji wynikają najczęściej z następujących przesłanek: zmienności rzeczywistości społecznej, kulturowej i konieczności dostosowania się do nowych sytuacji, przygotowania uczniów do życia w realnym świecie oraz twórczego charakteru pracy nauczyciela.

Celem badań było rozpoznanie źródeł innowacji pedagogicznych oraz ich wpływu na treści programowe i ich egzemplifikacje w podręcznikach szkolnych do geografii. Przedmiotem analizy i oceny były programy nauczania geografii i wybrane podręczniki szkolne, głównie z lat 1970–2010. Wybór tego okresu wynika z istotnych reform systemów szkolnych jakie wtedy wprowadzono w wielu krajach świata oraz ich konsekwencji dla geografii jako przedmiotu szkolnego. Kwerendzie poddano również podręczniki akademickie z dydaktyki geografii, artykuły w czasopiśmie oraz monografie, by uchwycić kontekst wdrażanych zmian. Do studium porównawczego wybrano programy nauczania z Polski, Anglii i Niemiec. Dobór tych krajów nie jest przypadkowy, reprezentują bowiem przykłady różnych rozwiązań funkcjonujących w nauczaniu i uczeniu geografii w świecie. Cele szczegółowe dotyczyły:

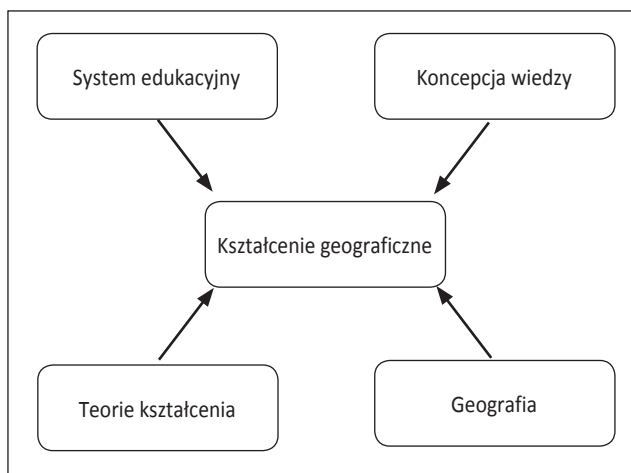
- ustalenia źródeł innowacji i ich wpływu na zmiany treści kształcenia geograficznego w programach nauczania,
- egzemplifikacji wprowadzanych innowacji pedagogicznych w podręcznikach szkolnych do geografii.

Źródła innowacji pedagogicznych w nauczaniu geografii

Zagadnienie innowacji pedagogicznej w dydaktyce geografii do lat 90. XX wieku nie było przedmiotem szerszego zainteresowania. Nie oznacza to, iż problematyka ta nie była podejmowana i nie wdrażano innowacji, zarówno tych zewnętrznych (najczęściej wprowadzanych odgórnie przez system edukacyjny), jak i wewnętrznych inicjowanych przez nauczycieli geografii w szkołach. Jednak nie eksponowano tak wyraźnie tej tematyki, na co wskazuje brak odrębnych rozdziałów na ten temat w podręcznikach do dydaktyki geografii. Od lat 90. obserwujemy za to wzrost liczby publikacji o innowacjach pedagogicznych w nauczaniu geografii. Zagadnienie to było podejmowane m.in. podczas Międzynarodowego Kongresu Unii Geograficznej w Hadze w 1996 r., a także w licznych publikacjach metodycznych popularyzujących aktywizujące metody kształcenia i nowe środki dydaktyczne w edukacji geograficznej.

Wzrost zainteresowania innowacjami pedagogicznymi w kształceniu geograficznym wynika z wielu czynników. Do istotnych należą zmienność rzeczywistości społeczno-gospodarczej i kulturowej, a co za tym idzie potrzeba dostosowania edukacji do tych wyzwań. Równie ważnym czynnikiem szerszego zainteresowania tematyką innowacyjności w nauczaniu geografii, zwłaszcza wdrażanych zmian w odniesieniu do treści nauczania, był rozwój nowych kierunków badawczych w geografii. Niektórzy badacze podkreślają fakt, iż postępująca w wielu krajach świata redukcja nauczania geografii w ogólnych programach kształcenia wpłynęła na modernizację koncepcji nauczania tego przedmiotu w szkołach (Luck 2003, Rawding 2013). Natomiast rozwój badań psychologicznych nad procesem uczenia się przyczynił się do sformułowania założeń nowych teorii kształcenia, które były

wdrażane do praktyki edukacyjnej poprzez rządowe reformy systemu kształcenia i programy nauczania oraz standardy kształcenia (ryc. 1).

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Balderstone, 2009; Piskorz, 1997; Haubrich, 2006

Ryc. 1. Źródła innowacji pedagogicznych w nauczaniu geografii

Rozwój geografii i stosowanych przez nią metod i narzędzi poznawania otaczającej rzeczywistości oraz rozwój teorii nauczania wyzwalały innowacje pedagogiczne w nauczaniu geografii w trzech wyróżnionych przez A.M. Hubermana (2006) kategoriach:

- a) innowacje wzbogacające materialną oraz techniczną infrastrukturę działania dydaktycznego: nowe środki dydaktyczne (np. zdjęcia lotnicze, zdjęcia satelitarne, mapy interaktywne, programy GIS, geograficzne gry komputerowe, geoportale),
- b) innowacje w zakresie programów oraz metod i technik kształcenia oraz wychowania: nowe treści nauczania, nowe formy i metody kształcenia, egzaminy zewnętrzne (np. zajęcia terenowe, warsztaty terenowe, ścieżki dydaktyczne, egzemplaryzm, nauczanie problemowe, standardy kształcenia),
- c) innowacje strukturalne (organizacyjne) prowadzące do nowego definiowania ról w procesie nauczania i uczenia się (uczniów, nauczycieli, administracji), zakładające zmianę relacji interpersonalnych w szkole (np. dialog w nauczaniu, nauczyciel jako organizator i doradca w uczeniu się geografii).

Rozwój geografii a zmiany treści w programach nauczania

Ugruntowana pozycja geografii w XIX w. i na początku XX w. jako nauki opisowej, dostarczającej uporządkowanej wiedzy szczegółowej o zmiennym charakterze powierzchni Ziemi i jej obiektach, silnie wpłynęła na koncepcję edukacji geograficznej. Edukacja ta utożsamiana była z poznaniem zróżnicowania świata, kraju i najbliższego regionu, celem wytworzenia wyobrażeń o poznawanych obiektach,

przedmiotach i zjawiskach. Treści geograficzne w programach nauczania i w podręcznikach do lat 60. były ujęte w trzech analizowanych krajach według przyjętego modelu:

- najbliższa okolica i kraj ojczysty,
- poznawanie regionów w ujęciu kontynent-kraj,
- kraj ojczysty i jego pozycja w świecie (Graves, 1982; Pulinowa, 1994).

Jak wynika z badań N. Graves'a (1982, 2001) była to jedna z najlepiej znanych i powszechnie akceptowana struktura programu nauczania geografii na świecie aż do lat 60., której ślady dostrzec można także w późniejszych programach kształcenia geograficznego.

W latach 1948–1960 w polskich programach nauczania geografii wyraźnie zaznaczyła się ideologiczna ofensywa związana z ówczesnym ustrojem politycznym. Analiza ilościowa haseł zawartych w programach dla 11-letniej szkoły ogólnokształcącej (1948–1960) wykazała, iż połowę z nich stanowiły treści z geografii regionalnej, wśród których do 1956 r. dominowały hasła z geografii społeczno-gospodarczej oraz geografii politycznej. Duży nacisk położono na polityczny podział świata, przy wyeksponowaniu dwóch zwalczających się systemów: kapitalistycznego i socjalistycznego, a także na treści związane z przemysłem, zwłaszcza wydobywczym i przetwórczym (ryc. 2). Prezentacja regionów była ściśle związana z analitycznym modelem opisu, znacznie odbiegającym od ujęcia rozumowego W. Nałkowskiego. Charakterystyczną cechą programów nauczania geografii w tym okresie było odejście od antropologicznego ujęcia treści geograficznych – akcenty zostały przesunięte w kierunku ekonomicznym.

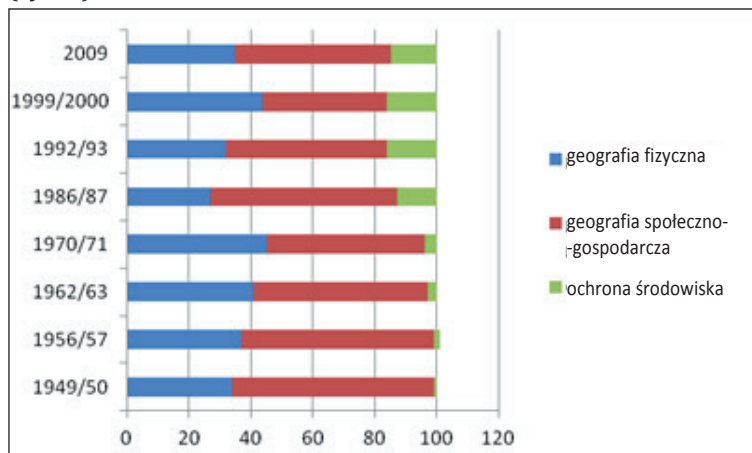
Przekształcenie geografii z dyscypliny opisowej (idiograficznej) w naukę nomotetyczną, opartą o metodologiczne założenia pozytywizmu, skutkowało w praktyce szkolnej zmianą treści geograficznych w studia tematyczne w ujęciu systematycznym lub problemowym.

W Anglii, pod wpływem rozwoju podejścia ilościowego, w geograficznych programach szkolnych w większym zakresie uwzględniono tematykę z dziedziny geografii społecznej. Ujęcie tych treści było często problemowe, a dobór treści służył ukazaniu istniejącego zróżnicowania regionalnego. Preferowano zagadnienia i tematy związane z działalnością człowieka w przestrzeni. Stosowanie układu splotowego we wprowadzaniu różnej tematyki umożliwiało rozwijanie u uczniów umiejętności obserwacji i wyszukiwania zależności przyczynowo-skutkowych między badanymi elementami, odwołując się np. do przykładów miejsc z najbliższego otoczenia. A oto przykład zapisu z programu nauczania: *Najbliższa okolica: sklepy warzywne, rozmieszczenie sklepów na mapie, lokalizacja sklepów spożywczych w odniesieniu do sklepów innych branż* (Graves, 1982, s. 106).

Z kolei w RFN w ogólnonarodowym programie geografii (stanowił on wytyczne dla krajów związkowych) treści nauczania ujęto w kurs systematyczny. Przedmiotem poznania stały się układy przestrzenne, zarówno przyrodnicze jak i społeczno-ekonomiczne. Jednak program nauczania zachował częściowo układ regionalny, który dawał możliwość ukazania zróżnicowania krajobrazów w kraju i na

świecie oraz budowania osobistych doznań i odczuć związanych z poznawaniem wybranych miejsc. A oto przykład zapisu z programu nauczania: *Relacje człowiek środowisko przyrodnicze; formy gospodarowania w różnych obszarach (najbliższa okolica, Niemcy, świat)* (Der Lehrplan..., 1985).

Charakterystyczną cechą zmian programowych w Polsce z lat 1961–1989 było stopniowe odchodzenie od regionalnego ujęcia treści nauczania, zwłaszcza na poziomie licealnym. W latach 60. i 70. w klasach IV i V szkoły podstawowej występowały treści z geografii ogólnej i geografii regionalnej, przy czym wyodrębnianie regionów opierało się o kryteria przyrodnicze – najczęściej ujęcie krajobrazowe. W starszych klasach (VI–VII) był to kurs geografii regionalnej w ujęciu systematycznym. Natomiast w liceach w klasie I występowały treści z geografii fizycznej, klasa II była poświęcona geografii regionalnej świata, a III – geografii Polski. Należy nadmienić, iż w strukturze treści kształcenia nadal dominowała tematyka gospodarcza, zarówno na poziomie szkoły podstawowej jak i średniej (ryc. 2).

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Program nauczania w szkole podstawowej*, PZWS, Warszawa 1959; *Geografia kl. V–VIII. Program nauczania w 8-letniej szkole podstawowej*, PZWS, Warszawa 1962; *Program szkoły podstawowej. Geografia klasy IV–VIII*, WSiP, Warszawa 1983; *Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych i gimnazjum*, MEN, Warszawa 1999; *Podstawa programowa kształcenia ogólnego, t. 5, Edukacja przyrodnicza*, MEN, Warszawa 2009

Ryc. 2. Struktura treści w programach nauczania geografii w szkole podstawowej i liceum ogólnokształcącym w Polsce [%]

Refleksja krytyczna nad pozytywistycznym ujęciem geografii zaowocowała poszukiwaniem nowych kierunków filozoficznych dających możliwości włączenia do badań geograficznych zjawisk społecznych niemierzalnych w ujęciu pozytywistycznym. W nurcie fenomenologii zaczęto uprawiać geografie humanistyczną, która przywiązuje dużą wagę do relacji człowiek-środowisko. W relacjach tych ważną rolę pełnią miejsca, uczucia, zaangażowanie emocjonalne i poczucie więzi z miejscem.

Do tego dochodzi nurt ekologiczny, rozumiany jako odpowiedzialność za siebie i środowisko przyrodnicze.

Te nowe nurty badawcze w geografii znalazły swoje odzwierciedlenie w programach nauczania geografii od lat 80. XX w. w Anglii i RFN, a w Polsce od połowy lat 90. (tab. 1, ryc. 3). W angielskich programach nauczania z lat 90. mocno wyeksponowano treści związane z człowiekiem i jego działalnością w środowisku. Uwidacznia się holistyczne podejście do ujmowania treści o środowisku życia człowieka i refleksji nad jego jakością. A oto przykład treści z programu nauczania: *Zmiany w środowisku. Przykłady powinny pochodzić z terenów najbliższej okolicy, krajów położonych w innych częściach świata ze szczególnym uwzględnieniem Zjednoczonego Królestwa i UE* (Geography..., 1995).

Natomiast w programie nauczania z 2000 r. w większym jeszcze stopniu akcent położono na zagadnienia globalnych zmian zachodzących w środowisku społeczno-gospodarczym i przyrodniczym na świecie (ryc. 3).

W niemieckim ogólnonarodowym programie nauczania z 1999 r. poznawanie działalności człowieka w środowisku przyrodniczym odbywało się głównie w układzie studiów regionalnych. Wybrane miejsca do egzemplifikacji zachodzących w świecie procesów i zjawisk wynikają ze zróżnicowanych warunków przyrodniczych i kulturowych. Poznawanie wybranych miejsc ma służyć pokazaniu funkcjonowania przestrzeni geograficznej w ujęciu całościowym (Tracz, 2007). Przykładowy zapis treści z programu nauczania dla klasy VII i VIII: *Zmagania ludzi z warunkami naturalnymi. Kształtowanie obszarów kulturowych* (Grundlehrplan Geographie, 1999).

W polskiej podstawie programowej z 1999 roku podkreślono potrzebę całościowego ujęcia rozpatrywanych zagadnień, a treści nauczania ujęto problemowo. Z kolei w nowej podstawie z 2009 r. dla gimnazjum treści te ujęto w kurs systematyczny o wyraźnych cechach podejścia regionalnego, a w szkole ponadgimnazjalnej w klasie I wyeksponowano procesy globalizacji w odniesieniu do zagadnień społecznych i gospodarczych (tab. 1, 2).

Rozwój geografii jako nauki powodował więc częste zmiany treści geograficznych zawartych w programach nauczania. Przeprowadzona analiza wykazała, iż poza ogólnymi trendami, które uwidoczniły się w rozwoju geografii na świecie, do programów nauczania wprowadzano treści charakterystyczne dla rozwoju geografii w danym kraju (tab. 1, ryc. 3). Jednocześnie stały rozwój nauk geograficznych powoduje narastającą specjalizację wiedzy geograficznej, co stanowi dodatkową trudność w doborze i ustalaniu zakresu treści nauczania zawartych w programach, tak aby sprostać wymaganiom stawianym współcześnie edukacji.

Tab. 1. Egzemplifikacja głównych kierunków rozwoju geografii w polskiej podstawie programowej geografii z lat 1999–2010

Nurt badań geograficznych	Najważniejsze założenia	Egzemplifikacja w programach nauczania geografii
Ekologiczny (od lat 80. XX w.)	Badanie wzajemnego oddziaływania środowiska przyrodniczego i społeczeństwa. Poznawanie i opisywanie postaw ludzi i stosunków politycznych do charakteru danego obszaru i adaptacji grup społecznych do warunków naturalnych	<p><i>Podstawa programowa z 1999 do gimnazjum</i> (np. interakcja Ziemia–człowiek, gospodarowanie zasobami naturalnymi Ziemi)</p> <p><i>Podstawa programowa z 2002 r.</i> – wprowadzenie przedmiotu „geografia ochrona i kształtowanie środowiska” do Zasadniczych Szkół Zawodowych</p> <p><i>Podstawa programowa z 2009 r. dla szkoły ponadgimnazjalnej</i> (np. relacje człowiek–środowisko przyrodnicze a rozwój zrównoważony, identyfikuje skutki rozwoju turystyki dla środowiska przyrodniczego)</p>
Humanistyczny (przełom XX i XXI w.)	Człowiek we wszystkich swych wymiarach powinien stać się najważniejszym przedmiotem badań, a geografia powinna zajmować się także takimi aspektami jego egzystencji jak: wartość, znaczenie, uczucia. Kluczowe pojęcie miejsca, jako kategorii łączącej w sobie elementy porządku naturalnego i ludzkiego, będącego ważnym ośrodkiem naszego bezpośredniego doświadczania świata.	<p><i>Podstawa programowa z 1999 r. dla gimnazjum</i> (np. potencjał kulturowy Polski)</p> <p><i>Podstawa programowa do szkół ponadgimnazjalnych z 2002 r.</i> (np. uwarunkowania i następstwa przyrodnicze, społeczno-ekonomiczne i kulturowe rozwoju turystyki i rekreacji)</p> <p><i>Podstawa programowa dla szkół ponadgimnazjalnych z 2009 r.</i> (np. wyjaśnia znaczenie kultury i tradycji regionalnych w procesie różnicowania się regionów pod względem rozwoju społecznego i gospodarczego)</p>
Systemowy (od lat 90. XX w.)	Badanie elementów składowych systemu przyrodniczego i społeczno-gospodarczego oraz relacji zachodzących między nimi i elementami tworzącymi otoczenie systemu, opis struktury systemu. Przedmiotem badań były przestrzenne struktury i procesy	<p><i>Podstawa programowa z 1999 r. dla gimnazjum</i> (np. interakcja Ziemia–człowiek, Ziemia jako część wszechświata)</p> <p><i>Podstawa programowa do szkół ponadgimnazjalnych 2002 r.</i> (funkcjonowanie systemu przyrodniczego – zjawiska, procesy, wzajemne zależności, zmienność środowiska w przestrzeni i w czasie, funkcjonalne i przestrzenne powiązania oraz wzajemne zależności w systemie człowiek–przyroda–gospodarka);</p> <p><i>Podstawa programowa z 2009 r.</i> (np. wyjaśnia na czym polegają zmiany zachodzące na rynku pracy w skali globalnej i regionalnej, wynikające z rozwoju nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych, potrafi wyjaśnić szanse i zagrożenia dla środowiska przyrodniczego i mieszkańców poszczególnych regionów wynikające z procesów przemian zachodzących na terenach wiejskich)</p>

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Podstawy programowej geografii z 1999, 2002 i 2008 r.*

Koncepcje nauczania i ich egzemplifikacje w programach kształcenia geograficznego

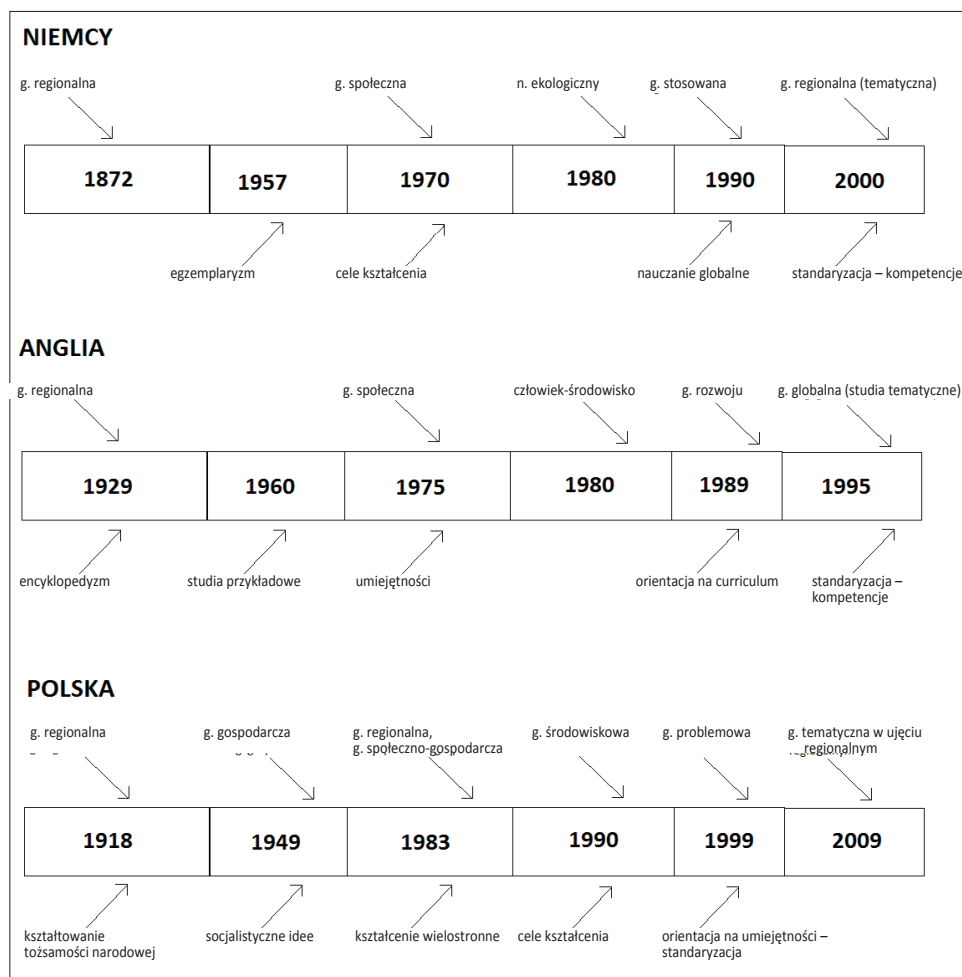
Na nauczanie geografii duży wpływ miał także rozwój teorii nauczania. Do lat 50. ubiegłego wieku w programach nauczania geografii analizowanych krajów dominowało podejście encyklopedyczne. Programy szkolne były odzwierciedleniem osiągnięć geografii jako nauki, a zatem służyły głównie transmisji wiedzy. Wraz z rozwojem wiedzy geograficznej i zmieniających się uwarunkowań społeczno-gospodarczych, owa koncepcja nauczania stała się mało efektywna. Rozpoczęto poszukiwanie rozwiązań dydaktycznych służących rozwojowi intelektualnemu uczniów. W niemieckich programach nauczania od lat 60. przyjęto założenia egzemplaryzmu w doborze treści nauczania, a w Anglii ujęcia dominantowe (ryc. 3). Osiągnięcia psychologii poznawczej odnośnie procesu uczenia się przyczyniły się do ukierunkowania nauczania geografii na ściślejsze formułowanie celów oraz kształtowanie umiejętności geograficznych i formalnych uczniów. Szczególnie wyraźnie zaznaczyła się ta tendencja w angielskich programach kształcenia od lat 70., czemu służyło m.in. wprowadzenie w większym zakresie zagadnień z geografii społecznej i nurtu ekologicznego (środowiskowego) oraz ujęć globalnych (tzw. World Geography) przy prezentowaniu wybranej tematyki (np. lasy równikowe na świecie, tendencje w rozwoju rolnictwa na wybranych przykładach). W polskich programach nauczania koncepcje te zostały wyraźnie przesunięte w czasie, ze względu na brak swobodnego dostępu do literatury zachodnioeuropejskiej do 1989 r. (ryc. 3).

Pod koniec XX w. edukacja znalazła się w centrum zainteresowań społeczno-gospodarczych i politycznych państwa, stawiane są więc duże wymagania w odniesieniu do wyników osiąganych przez uczniów. Konsekwencją tego podejścia jest m.in. ukierunkowanie nauczania geografii na wymagania opisane w standardach kształcenia i sprawdzane poprzez egzaminy zewnętrzne. Zwrócono uwagę na kompetencje, które uczniowie powinni posiadać po ukończeniu szkoły, by móc odnaleźć się w nowych warunkach społeczno-gospodarczych i zawodowych.

Wpływ na programy nauczania geografii, w tym na realizowane cele i treści nauczania, wywiera polityka edukacyjna państwa. Opracowywane przez specjalistów, nauczycieli geografii, dydaktyków geografii i geografów programy nauczania wprowadzają do praktyki szkolnej również przyjmowane ideologie. Treści geograficzne zawarte w programach wspomagają kształtowanie tożsamości narodowej i patriotyzmu oraz postaw obywatelskich. Również poprzez wybrane treści ukazywane jest zróżnicowanie kulturowe na świecie, popularyzowane idee solidaryzmu i edukacji dla pokoju oraz równości społeczeństw i osób względem prawa. Niewłaściwe proporcje i akcenty we wdrażaniu tych idei w nauczaniu geografii prowadzić mogą często do zniekształceń wyobrażeń uczniów dotyczących ważnych zagadnień z życia społecznego i gospodarczego w wybranych regionach świata lub kraju.

W świetle analizy programów nauczania geografii w trzech wybranych krajach zaobserwowano charakterystyczną tendencję do dokonywania co kilka lat rewizji ich założeń. W rezultacie programy kształcenia geograficznego są wzbogacane

o nowe treści nauczania służące realizacji założonych idei i rozwiązania dydaktyczno-metodyczne. Współcześnie nasilone są dążenia do uwzględniania w programach nauczania geografii założeń konstruktywizmu. Dość popularna jest też idea holistycznego nauczania treści geograficznych oraz ukazywania współczesnych zmian globalnych zachodzących w relacjach człowiek–środowisko–człowiek.

Źródło: opracowano na podstawie: Balderstone, 2006; Haubrich, 2006; Piskorz, 1997; Rawding, 2013

Ryc. 3. Zmiany w programach kształcenia geograficznego wywołane rozwojem geografii oraz koncepcji nauczania w wybranych krajach

Egzemplifikacje wprowadzanych zmian w podręcznikach szkolnych do geografii

Badania prowadzone nad środkami dydaktycznymi stosowanymi w nauczaniu geografii wskazują, iż nadal ważną rolę odgrywa podręcznik szkolny. Poprzez

dobór i układ treści nauczania oraz przyjętą koncepcję dydaktyczną stanowi on istotny czynnik wspomagający wprowadzanie założonych zmian programowych. Dla nauczyciela jest on często źródłem inspiracji dydaktycznej, którą w praktyce szkolnej z powodzeniem może realizować. Na autorach podręczników spoczywa więc duża odpowiedzialność w prawidłowym popularyzowaniu założeń dokonanych zmian programowych w nauczaniu geografii. Dlatego też w Anglii i Niemczech wieloosobowe często zespoły, złożone z geografów różnych specjalności, nauczycieli geografii i dydaktyków geografii, opracowują projekt autorskiego programu i podręczniki dla szkół różnych poziomów nauczania. W Polsce takie rozwiązania są nadal rzadkie, gdyż większość podręczników do geografii jest przygotowywana indywidualnie lub w zespołach najwyżej dwuosobowych. Istotną zmianą, która zaszła w ostatnich latach, jest większy udział nauczycieli geografii i geografów wśród autorów owych podręczników.

Wpływ na strukturę podręczników do geografii wywarły koncepcje kształcenia oraz rozwój narzędzi poznawczych stosowanych w geografii. Stale modyfikowano układ treści nauczania w podręcznikach poprzez wprowadzanie materiałów statystycznych, fotografii, rysunków i innych źródeł informacji geograficznych stanowiących podstawę do dokonywania obserwacji, abstrahowania, analizowania, szukania związków przyczynowo-skutkowych oraz wartościowania. W świetle materiałów źródłowych wynika, iż np. w niemieckich podręcznikach do geografii duży wpływ na układ treści (zwłaszcza z geografii regionalnej) wywarła teoria egzemplaryzmu. Natomiast w angielskich podręcznikach do geografii dużą wagę przywiązuje się do układu problemowego i dominantowego treści nauczania. W przypadku polskich podręczników do geografii obserwuje się różnorodne rozwiązania dydaktyczne, lecz nadal popularny jest układ encyklopedyczny.

Rozwój możliwości technicznych upowszechnił dostęp do różnorodnych informacji geograficznych, co znacznie zmieniło strukturę szkolnego podręcznika do geografii. Interesujące są badania R. Walforda (1996) nad podręcznikami do geografii wydawanymi w Anglii w latach 1935–2000. Wykazały one, iż ilość tekstu w stosunku do materiału graficznego systematycznie malała i obecnie stanowi tylko ok. 38% objętości podręcznika (tab. 2). Podobna tendencja zachodziła w polskich podręcznikach do geografii. M. Augustyniak (1997) stwierdził, że w okresie 1918–1995 liczba ilustracji w polskich podręcznikach wzrosła średnio o 360%.

Łatwość dostępu do materiału graficznego stanowi jednak pewne zagrożenie dla jakości dydaktycznej wydawanych podręczników szkolnych. Wprowadzenie dużej ilości materiału graficznego, często mało powiązanego z prezentowaną treścią, nie daje oczekiwanych efektów dydaktycznych. Badania S. Piskorza i M. Tracz (2002) nad nazwami geograficznymi w podręcznikach do klasy I gimnazjum potwierdziły m.in. brak powiązania ilustracji z wprowadzonymi w podręcznikach terminami geograficznymi.

Tab. 2. Zmiany w strukturze angielskich podręczników do geografii

Okres	Tekst	Materiał graficzny
do 1928	87% objętości podręcznika, zadania dydaktyczne na końcu rozdziału	fotografie sporadyczne
od 1953	70% objętości podręcznika, zadania dydaktyczne do materiału ilustracyjnego	wzrost rycin, fotografii, wykresów
od 1979	43% objętości podręcznika, wzrost liczby zadań dydaktycznych związanych z materiałem graficznym	dominacja materiału ilustracyjnego
od lat 90. XX w.	38% objętości podręcznika	dominacja materiału ilustracyjnego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Walford, 1996

Podsumowanie

Nauczanie geografii w szkole jest jedną z form procesu edukacji geograficznej społeczeństwa. W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat programy nauczania geografii ulegały istotnym przeobrażeniom w zakresie treści kształcenia. Przyczyny tych zmian upatrywać należy w trzech głównych źródłach, tj. rozwoju geografii jako dyscypliny naukowej, przemianach cywilizacyjnych i wynikających z nich zadań stawianych edukacji oraz wypracowanych przez pedagogikę koncepcjach i podstaw teoretycznych kształcenia. Te trzy grupy czynników wzajemnie na siebie oddziałują i przeplatają się, znajdując swoje odzwierciedlenie w programach nauczania, a także w koncepcjach podręczników szkolnych do geografii.

Równocześnie dla podniesienia rangi geografii w systemie kształcenia istotne staje się znalezienie odpowiedzi na następujące pytania:

- na ile transformacja wiedzy geograficznej z geografii jako nauki do przedmiotu szkolnego odpowiada faktycznym wyzwaniom stawianym dzisiaj przed edukacją,
- na ile dobór treści geograficznych do programów nauczania i podręczników szkolnych wzbudza zainteresowanie uczniów i wpływa na poziom ich osiągnięć z tego przedmiotu,
- nie ile coraz powszechniej stosowana wizualizacja w podręcznikach szkolnych do geografii nie prowadzi do splotenia prezentowanej wiedzy geograficznej.

Literatura / References

- Augustyniak, M. (1997). *Dynamiczne oblicze Ziemi w polskich podręcznikach geografii*. Sosnowiec: Wydawnictwo UŚ.
- Balderstone, D. (Ed.) (2009). *Secondary Geography. Handbook*. Sheffield: Geographical Association.
- Haubrich, H. (Ed.) (2006). *Geographie unterrichten lernen. Die neue Didaktik der Geographie konkret*. München, Düsseldorf, Stuttgart: Oldenburg, GmbH.

- Huberman, M. (2006). *Innovation up Close. Improvement work*. London: Springer.
- Grundlehrplan Geographie. Ein Vorschlag*. (1999). VDSG Bretten.
- Geografia kl. V–VIII. Program nauczania w 8-letniej szkole podstawowej*. (1962). Warszawa: PZWS.
- Geography in the National Curriculum*. (1995). Department For Education. London: HMSO.
- Graves, N. (1982). *New UNESCO Source Book for Geography Teaching*. Paris: UNESCO.
- Graves, N. (2001). *School Textbook Research: The case of geography 1800–2000*. London: Institute of Education. University of Education.
- Luck, J. (2003). Does Geography Shape the Nature of an Educational Innovation? *Journal of Research in Rural Education*, 18(3), 152–158.
- Der Lehrplan für die Unterstufe der allgemeinbildenden höheren Schulen. Bundesgesetzblatt für die Österreich, Nr 88/1985, Nr 591/1986. In: *Beiträge zur Lehrerfortbildung*. Band 33. Schulgeographie in Mitteleuropa. OBV Viena 1990.
- Dziennik Urzędowy z dnia 26 sierpnia 2011 r. Nr 176, poz. 1051.
- Okoń, W. (2007). *Słownik pedagogiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Palka, S. (1988). Innowacje dydaktyczne jako czynnik rozwoju aktywności twórczej dziecka. W: S. Popek (red.), *Aktywność twórcza dzieci i młodzieży*. Warszawa: WSiP.
- Pietrasiński, J. (1970). *Ogólne i psychologiczne zagadnienie innowacji*. Warszawa: PWN.
- Piskorz, S. (1997). *Zarys dydaktyki geografii*, Warszawa: PWN.
- Program nauczania w szkole podstawowej*. (1959). Warszawa: PZWS.
- Program szkoły podstawowej. Geografia klasy IV–VIII*. (1983). Warszawa: WSiP.
- Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych i gimnazjum*. (1999). Warszawa: MEN.
- Podstawa programowa kształcenia ogólnego, t. 5, Edukacja przyrodnicza*. (2009). Warszawa: MEN.
- Rawding, Ch. (2013). *Effective Innovation in the Secondary Geography Curriculum: a practical guide*. London and New York: Routledge.
- Pulinowa, M.Z. (1994). Teoretyczne podstawy szkolnej geografii. *Czasopismo Geograficzne*, t. 65, 3–4, 357–367.
- Smak, E. (1997). *Z zagadnień innowatyki pedagogicznej*. Opole: Uniwersytet Pedagogiczny.
- Tracz, M. (2007). Nauczanie geografii w Niemczech – założenia, cele i treści kształcenia. W: B. Wójtowicz (red.), *Kształcenie geograficzne we współczesnym świecie. Różnorodność koncepcji kształcenia*. Kielce: Akademia Świętokrzyska, 129–141.
- Walford, R. (1995). Geography 15–19: retrospect and prospect. W: E.M. Rowling & R.A. Daugherty (Eds.), *Geography into the Twenty-first Century*, 135–138.

Notka biograficzna o autorze: Dr Mariola Tracz, Zakład Dydaktyki Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, zainteresowania: geograficzna edukacja (program geografii, rozwój kompetencji geograficznych, geografia na egzaminie, historia edukacji geografii w Polsce) i geografia społeczno-ekonomiczna.

Biographical note of the author: Mariola Tracz, PhD, Department of Didactics of Geography, Pedagogical University of Cracow. Her interests include: geographical education (geography curriculum, development of geography competency, geography on examinations, history of geography education in Poland) and socio-economic geography.

Mariola Tracz
Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie
Instytut Geografii
ul. Podchorążych 2, 30-084 Kraków
email: mtracz@up.krakow.pl